

Martin Buber ve Gustav Jung Düşüncesinde Kolektif Bilinçdışı ve Gnostik Yaklaşım Bağlamında Tanrı

Fırat KARADAĞ*

Ruhattin YAZOĞLU **

Öz

Bu çalışmada varoluşçu felsefenin önemli isimlerinden olan Martin Buber ve psikoloji alanında özellikle kolektif bilinçdışı üzerinde yaptığı çalışmalarla isminden her zaman bahsettirmiş olan Gustav Jung'un Tanrı anlayışlarını inceleyeceğiz. Tanrı kavramını ve bu kavramın Buber ve Jung'un fikirleri etrafında dinî, felsefî ve insan psikolojisi açısından değerlendirmesini yaptıktan sonra Tanrı-insan ilişkisine farklı bir açıklama getiren Jung'un bilimsel psikolojisinin kolektif bilinçdışı kuramının, tek başına yeterli olup olamayacağını, Buber'in Tanrı konusunda ortaya koyduğu Ben (insan) – Sen (Tanrı) ilişkisi doğrultusunda geliştirdiği felsefî görüşlerini de ele alarak açıklamaya çalışacağız. Din, en başta Tanrı meselesi değil özellikle insanın Tanrı ile ilişkisi meselesidir. Freud ve Jung'un psikolojilerinde ruh için kullandığı ich (ben-bilinç), es (o-bilinçaltı), über-ich (üstben-ideal ben) gibi sınıflandırmaların aksine Buber, "I-Thou" (ben-sen) ifadesiyle Tanrı-insan ilişkisinin önemini vurgulamaktadır. Fakat Jung, dine Ben-Sen ilişkisi açısından bakmamaktadır. O, genellikle Tanrı'yı özerk psişik muhteva olarak görmektedir. Jung'un Tanrı'nın psişik olarak tecrübe edilebilir olduğu fakat metafiziksel olarak reddedilmesi gerektiğini düşünmesi sadece psikolojik değil metafiziksel bir iddiadır. Çünkü Tanrı'nın insandan bağımsız olarak var olmadığı, sadece psişik olarak tecrübe edilebilir olanla yetinmek gerektiği ve metafiziksel alanın reddi gibi yaklaşımlar, Tanrı'nın göreliliğine dair psikolojiden ziyade metafiziksel iddialardır. Metafiziksel bir iddiada bulunmanın bilimsel psikolojinin sınırlarını ihlal edip etmediği ise önemli bir problemdir. Tüm bu anlattıklarımızdan hareketle bu çalışmamızda Tanrı anlayışları bakımından oldukça farklı iddialarda bulunan Buber ve Jung'un dinî tecrübe ve gnostisizm hakkındaki görüşlerini ele alıp Tanrı'yı tecrübe etme konusunda gnostik anlayışın yeri incelenecektir. Özellikle de gnostisizm konusunda Buber'in yoğun eleştirilerine maruz kalan Jung'un görüşleri üzerinde değerlendirme yapıp her iki düşünürün gnostisizm özelinde Tanrı görüşleri mukayese edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Din Felsefesi, Din, Psikoloji, Kolektif Bilinçdışı, Gnostisizm, Buber, Jung.

The Collective Unconscious in the Thought of Martin Buber and Gustav Jung and God in the Context of the Gnostic Approach

Abstract

In this study, we will examine the conceptions of God by Martin Buber, one of the important names of existentialist philosophy, and Gustav Jung, whose name has always been mentioned in the field of psychology, especially with his studies on the collective unconscious. After analysing the concept of God and the evaluation of this concept in terms of religious, philosophical and human psychology around the ideas of Buber and Jung, we will try to explain whether the collective unconscious theory of Jung's scientific psychology, which brings a different explanation to the God-human relationship, can be sufficient alone or not, by taking into consideration the philosophical views developed by Buber in the direction of the I (human) - You (God) relationship. Religion is not primarily a matter of God, but especially of man's relationship with God. In contrast to the classifications Freud and Jung used for the psyche in their psychology, such as ich (I-consciousness), es (it-subconsciousness), über-ich (upper-self-ideal self), Buber emphasises the importance of the God-human relationship

*Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri, karadag-firat1993@hotmail.com, ORCID: [0009-0004-4107-8346](https://orcid.org/0009-0004-4107-8346)

**Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, ryazoglu@atauni.edu.tr, ORCID:0000-0002-1673-2607

with the expression "I-Thou" Jung, however, does not view religion in terms of the I-Thou relationship. He generally sees God as an autonomous psychic content. Jung's claim that God can be experienced psychically but should be rejected metaphysically is not only a psychological but also a metaphysical claim. Because approaches such as that God does not exist independently of man, that one should be content with what can only be experienced psychically, and the rejection of the metaphysical domain are metaphysical rather than psychological claims about the relativity of God. Whether making a metaphysical claim violates the limits of scientific psychology is an important problem. Based on all these, this study will examine the views of Buber and Jung, who make quite different claims in terms of their understanding of God, on religious experience and gnosticism, and examine the place of the gnostic understanding in experiencing God. In particular, the views of Jung, who was subjected to Buber's intense criticism on gnosticism, will be evaluated and the views of both thinkers on God in the special case of gnosticism will be compared.

Keywords: Philosophy, Philosophy of Religion, Religion, Psychology, Collective Unconscious, Gnosticism, Buber, Jung.

Giriş

Tanrı, varlığı ve mahiyeti açısından felsefenin ve teolojinin üzerinde en çok durduğu kavramlardan birisidir. Bundan dolayı bir filozofu, kelâmcıyı, sūfiyi veya bir mezhebi bile anlamak için onların Tanrı anlayışlarını çok iyi bilmek gerekir. Tanrı; dinler, düşünce sistemleri ve dinî anlayışlar için birbirinden farklı anlamlar içeren bir kavramdır. Çünkü Tanrı, kendi başına bir kavram olmaktan ziyade evreni ve insanı ilgilendiren her kavram için başvurulan bir kaynak olmuştur. (Taylan, 2013, s. 45)

İnsanoğlunun düşüncesinde tarih boyunca her zaman metafizik önemli bir yer edinmiştir. Bu metafiziğe yönelime kaynaklık eden ve onu besleyen unsur ise Tanrı kavramı olmuştur. (Soccio, 2010, s. 425) Hakkında konuşulması zor bir kavram olmasına rağmen insan ve evren gibi geniş bir alandan bahsederken Tanrı kavramına değinmemek mümkün değildir. Öyleyse diyebiliriz ki herhangi bir filozofun dine veya dinden kaynaklı problemlere bakış açısını anlayabilmek için aşkın ve kutsal olan bütün kavramlara kaynaklık eden metafizik bir ide olarak Tanrı kavramına yaklaşımını iyi bilmek gerekir. (Taylan, 2013, s. 112) Biz de bu bakış açısıyla Martin Buber'in ve Gustav Jung'un Tanrı anlayışlarını ele almaya çalışacağız.

Buber'e göre Tanrı kelimesi "sen" anlamına gelen "thou" ya karşılık gelmektedir. Fakat günlük konuşma dilinde Almanlar birbirlerine "thou" demezler. Bu kelime yerine yine Türkçeye "sen" olarak çevrilen "du" kelimesini kullanırlar. "Du" kelimesi gayriihtiyari söylenen, gösterişsiz, ihtişam ve itibardan uzak bir kelimedir. (Buber, 2020, s. 29) Demek ki Türkçede kullanılan "sen" veya İngilizcedeki "you" kelimelerinin Almanca'da karşılığı "thou" yerine "du" kelimesidir.

"Thou" kelimesi Tanrı'ya özel bir kelimedir. Bu kelime söylenince Almanların aklına hemen Tanrı gelmektedir. Bu kelime insanın şükran, üzüntü ya da ızdırap içindeyken ağladığı ve yakındığı Tanrı'dan ziyade mukaddes bir varlık olan Tanrı'yı anlatmak için özellikle vaizlerin kullandığı bir kelimedir. Ayrıca bu kelime papaz sınıfına karşı olan romantik şairlerde bile sevilen bir kelimedir. Kısacası "thou" kelimesi konuşma dilinde alelade kullanılan bir kelime olmaktan ziyade özellikle dinî ve edebî alanda Tanrı için kullanılan özel bir kelimedir. (Buber, 2020, s. 29)

Buber'e göre tüm beşerî sözcükler içerisinde en ağır yüklü olanı Tanrı kavramıdır. Hiçbir sözcük bu kadar yüceltilmedi ya da kirletilmedi. İnsanoğlu kaygılı hayatlarının sorumluluğunu bu sözcüğün omuzlarına yüklemiştir. Bir taraftan dinî gruplaşmalarla bu sözcük parçalara ayrılmış diğer tarafta bu sözcük için savaşlar verilip kan dökülmüştür. İnsanlar her ne kadar karikatürler çizip altına Tanrı yazsalar da, birbirlerini öldürüp bunu Tanrı adına yaptık diye haykırırsalar da tüm bu çılgınlıklar son bulduğunda ıssız bir yere geçip Tanrım diye haykırırlar. Bu Tanrı, hepsinin yalvardığı varlığı gerçek olan insanoğlunun Tanrısıdır. Bu yüzden Tanrı sözcüğü bir münacaat sözcüğü ve bütün beşerî dillerde kullanılan bir ad sözcüğüdür. (Buber, 2013, ss. 26-27) Bu sözcük insanlar

tarafından kirlendiği ve kötü amaçlar için kullanıldığı için vazgeçilebilecek ya da yasaklanacak bir sözcük değildir. Buber'e göre Tanrı sözcüğünü her ne kadar tamamıyla temizleyemesek ya da bütünleştiremesek de onu kirlenmiş ve bozulmuş haliyle yerden kaldırıp hakettiği yere koyabiliriz. (Buber, 2013, s. 27)

Anlattıklarımızdan hareketle diyebiliriz ki kutsal bir kavram olan Tanrı, tüm insanlığın dillendirdiği bir kelime olmasından dolayı beşerî anlamlar yüklenerek gerçek anlamda görmesi gereken değeri görmemiş ve insanî problemlerden dolayı zaman zaman kirlenmiştir. Fakat Buber, birçok filozofun Tanrı için kullandığı en saf ve en parlak kelimelerden biri olan "thou"ya vurgu yapıp Tanrı kavramına hakettiği değeri vermeye çalışmıştır. Onun için bu kelime kutsallığını ve en değerli oluşunu her zaman korumaktadır. Gustav Jung'un Tanrı konusunda görüşlerine baktığımızda onun bu konuyu din-insan psikolojisi ilişkisi etrafında incelediğini görmekteyiz. Ona göre din, insan aklının en yaygın ve en eski uğraşları arasında yer almaktadır. Bundan dolayı insanı inceleyen bir psikoloji dalı, dini sadece tarihsel ya da toplumsal bir olgu olarak değerlendirip görmezden gelemez. Din, toplumsal ve tarihsel bir olgu olmakla birlikte insanlar için kişisel bir ilgi alanıdır. (Jung, 2010, s. 5)

Çoğunluk tarafından filozof olarak kabul edilse bile Jung, kendisini bir empirist ve fenomenolojik bir tutum benimseyen biri olarak tanımlamaktadır. Ona göre dinin psikolojiyi ilgilendiren yönü önemli olmakla birlikte dine sadece empirik açıdan yaklaşılması gerektiğini düşünür. Yani olayı incelerken bilimsel gözlem yapılmalı, olayın metafiziksel ve felsefi arkaplanına girilmemelidir. Jung, psikolojinin felsefeyle fazla ilişkili olmadığını, onun empirik olgularla çok yakından ilişkili olduğunu düşünmektedir. (Jung, 2010, ss. 5-6) Fikirleri bakımından oldukça farklı özellikleri olan Buber ve Jung'un kolektif bilinçdışı, mistisizm ve gnostisizm gibi önemli konulara temas ederek Tanrı anlayışlarını incelemeye çalışacağız.

Tanrı ve Kolektif Bilinçdışı Arketipi

Jung'a göre din, insan aklının özel bir tutumudur. Bu terim Tanrı'nın, ruhların, şeytanın, yasaların, fikirlerin, insanın sevip anlamlı bulduğu ya da dikkate almasına yetecek kadar yardımsever, tehlikeli veya güçlü bulduğu diğer faktörleri de kapsayan tüm güçlerden oluşan dinamik faktörlere uyulması anlamına gelir. (Jung, 2010, s. 8)

Jung, dinden bahsederken bu terimle asıl anlatmak istediğinin Rudolf Otto'nun deyiimiyle Latince bir terim olan "numinous" olduğunu belirtir. (Jung, 2010, s. 7) Numinous kavramı, Tanrı veya kutsallık anlamına gelen Latince kökenli "numen" kelimesinden türemiştir. (Otto, 1950, ss. 173-174) Jung'a göre numinous, istence bağlı keyfi hareketlerin bir sonucu olmayan dinamik bir varlığa veya etkiye dikkatli ve özenli bir şekilde uymaktır. (Jung, 2010, s. 7)

Otto'ya göre numinous hisler, sezgi yetisinden gelmektedir. Bütün dinler için geçerli olan kutsal kavramını kişi, fenomenal dünyada keşfeder. Dış dünyada kutsal ile karşılaşan insan, onun etkisi altında kalır. (Otto, 1950, ss. 173-175) Sezgi yetisi sayesinde insan, bu kutsallığı anlar ve idrak eder. Bu yeti, insanın kutsal olanı anlama kapasitesini açıklar. (Kalın, 2014, s. 23) Kısacası Otto, bu yetinin a priori olan numinous hisleri ve kutsallığı anlama kapasitesi olduğunu belirtmektedir.

Otto'nun bu görüşlerini destekler nitelikte bir yaklaşım sergileyen Jung, din terimini kullanırken bu terimle aslında anlatmak istediğinin sezgi yoluyla elde edilen numinous olduğunu vurgulamaktadır. Jung'a göre her inanç aslında bir taraftan numinous deneyimine dayanmakta ya da diğer taraftan kesinlikle yaşanmış bir numinousun etkisine ve bunun sonucu olarak zihinde ortaya çıkan özel bir değişmeye duyulan güven ve bağlılığa dayanmaktadır. (Jung, 2010, s. 8) Jung ve Otto'nun düşüncelerinden hareketle diyebiliriz ki din, numinous deneyimler sonucunda değişikliğe uğramış bilince özgü bir tutumu tanımlayan bir terimdir. İnsanın Tanrı inancı ve itikadları bu dinî deneyimlerin belirli kalıplara sokulup kurallara bağlanmış hâlidir.

Din ve özelden Tanrı konusunda incelemelerini bilimsel açıdan yapan Jung, kolektif bilinçdışının arketiplerinin üzerinde çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar onu, “doğal dinsel işlev” adını verdiği ilginç bir sonuca götürmüştür. İnsanın ruh sağlığı, içgüdülerde olduğu kadar doğal dinsel işlevin de uygun bir şekilde ifade edilmesine bağlıdır. Dini bir aldatmaca, gerçekten kaçış veya çocukça bir zaaf olarak görenler karşısında doğal dinsel işlev çok farklı bir yaklaşım sergilemektedir. (Fordham, 1983, s. 94)

Dine karşı küçümseyici yaklaşımların yaygınlaşması ve dinin her alandan dışlanması, insanın kendi tarihine bir ihanettir. Çünkü din, insanlık tarihinde çok önemli rol edinmiştir. İnsanda uyandırdığı yoğun duygularla, sanatta ve mimarideki etkisiyle, insanı öğrenmeye-öğretmeye teşvik etmesiyle ve en önemlisi insanda oluşturduğu muazzam enerjiyle din, insan için vazgeçilmez bir unsur olmuştur. (Fordham, 1983, ss. 94-95)

Jung, insan hayatında çok önemli yer edinen dini dışlamak yerine insanlık boyunca benzer etkiler oluşturan kolektif bilinçdışı üzerinden incelemiştir. Ona göre yukarıda da bahsettiğimiz gibi tüm insanlarda benzer etkileri olan dinsel duygular veya dinî dogmaların deneysel olarak karşılığı kolektif bilinçdışının arketipleridir. (Fordham, 1983, s. 95)

Jung, Freud’un psikanaliz kuramının temelleri üzerinde kendi geliştirdiği analitik psikoloji kuramını kurmuştur. Freud’un ortaya koyduğu bilinç-bilinçdışına ek olarak farklı bir kavram olan kolektif bilinçdışını da eklemiştir. (Ukray, 2016, s. 17)

Kolektif bilinçdışı, kişisellikten ötede kalıtsal bir olgu olan, insanların hatta hayvanların atalarından gelen bir mirastır. Bu bilinçdışı türü, kişisel deneyimlerin yer aldığı bilinçdışından farklı olarak tüm bir türün deneyimlerinin insan veya hayvan hafızasında semboller, imgeler veya diğer türlü tecrübeler şeklinde kayıtlıdır. (Jung, 1997, ss. 33-37) İnsanlığın ortak malı olarak kabul edilen bu kolektif bilinçdışını oluşturan ise arketiplerdir. (Geçtan, 2014, ss. 165-166) Psikoloji literatürüne ilk defa Jung tarafından kazandırılan arketip kavramı Yunanca “arkhetypos” kelimesinden türetilmiştir. Bu kelime yine Yunanca olan arkhe (ilk) ve typos (model-tip) kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. (Hançerlioğlu, 2016, s. 182)

Jung’a göre kişisel bilinçdışı yoğunluklarını yitirdikleri, unutuldukları veya bilinç onları bastıracağı için bir türlü bilince ulaşacak gücü yakalayamayabilir. Bunlardan bazıları ise duyu izlenimleridir. Fakat ortak bilinçdışında öğeler bireysel olmayıp atalardan gelen ortak mirastır. Arketipler, her yerde ve bütün zamanlarda bulunabilir. Yunanlılarda, Mısırlılarda ve Eski Meksikalılarda buldukları gibi, bu tür gelenekleri hiç bilmeyen çağdaş insanların düşlerinde, görülerinde ve kuruntularında da bulunmaktadır. (Storr, 2006, ss. 60-62) Kısacası diyebiliriz ki arketipler, varlığı insanlık tarihi kadar eski olan, kökenleri kolektif bilinçdışına yani ataların geçmişine dayanan ilk görsellerdir.

Jung, yaptığı araştırmalar sonucunda dinin kökenini de bu ortak bilinçdışına dayandırmıştır. Elde ettiği arketiplerin onun için birer kanıt niteliği taşıdığını görmekteyiz. Ortak bilinçdışı araştırmalarından birinde Robert Mayer’in ortaya koyduğu “enerjinin sakınımı” düşüncesini ele alır. Jung’a göre bu düşüncenin sahibi her ne kadar Mayer olarak gözükse de kökeni bir arketipe dayanmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus Mayer’in ortaya attığı “enerjinin korunumu” yasasının geleneksel enerji kavramlarının derin bir şekilde incelenmesi sonucu çıkmadığı iddiasıdır. Enerji düşüncesi ve onun korunumu yasası baştan beri var olan ortak bilinçdışında uyuklayan bir imgedir. Bu imgeye kanıt bulmak için yeryüzünün birbirinden en uzak yerlerinde bulunan en ilkel dinlere bakmak yeterli olacaktır. (Storr, 2006, ss. 60-61) Bu dinlerin en önemli görüşleri, her şeyi çekip çeviren bir gücün var olduğu düşüncesidir. Bu güç, ilkel enerji olarak da adlandırılabilir. Bu kavram Tanrı, ruh, tin, sağlık, saygınlık, büyü ve ilaç gibi idealara denk gelen bir kavramdır. Genellikle duyu patlamalarında kendini açığa vurmaktadır. Jung, bu duruma örnek olarak şaşırtıcı bir şey olduğunda Polinezyalıların “mulungu” diye bağırma şeklini verir. Bu ilkel kavram, güç anlamına gelmekte ve Tanrı kavramının en eski hâlini temsil etmektedir. (Storr, 2006, ss. 60-62)

Yukarıda bahsettiğimiz bu ilkel imge, tarihin akışında sayısız değişime uğramıştır. Tevrat'ta bu büyü gücü yanan çalıda görünürken Perslerde ateş olarak ortaya çıkar. Stoacılar ise kökündeki ısı, yazgının gücüdür. Tüm bunlar gösteriyor ki söz konusu düşünce çok önceden insan zihninde vardır. Her insanın kolektif bilinçdışında yer alan bu arketipler, Mayer'de olduğu gibi belirli koşulların sağlanmasıyla ortaya çıkar. (Storr, 2006, ss. 60-62)

Bu konuda sorulması gereken en önemli sorulardan birisi, bu arketiplerin yani ilkel imgelerin nereden geldiğidir? Jung, bu soruya şu yanıtı vermektedir: “Onların kökeni, ancak onların insanlığın durmadan yinelenen deneyimlerinin kalıntıları oldukları kabul edilerek açıklanabilir.” (Storr, 2006, s. 62)

Kolektif bilinçdışının arketiplerine bakıldığında insanın bir dinî işleve sahip olduğu ve bu işlevin cinsellik ve saldırganlık içgüdülerinde olduğu gibi insanı derinden etkilediği görülmektedir. İnsan, bir taraftan avcılıkla, tarımla uğraşır temel ihtiyaçlarını karşılarken diğer tarafta ise dinî işlevin bir sonucu olarak semboller oluşturur bir din sistemi kurmuştur. (Fordham, 1983, s. 96)

Bütün insan toplumlarında bulunan bu karakteristik özellik, bizlere gösteriyor ki insan dindar olmaya müsait bir varlıktır. (Pazarlı, 1982, s. 94) İnsan için vazgeçilmez olan din gerçeğinin önemini Tolstoy'un “Tıpkı geçmişte olduğu gibi, bugün de, tek bir insan toplumu veya tek bir akli başında kişi dahi dinsiz yaşamamıştır ve yaşayamaz da.” (Tolstoy, 1995, s. 12) şeklindeki ifadelerinde görüyoruz.

İnsandaki bu inanma ihtiyacının fitrî oluşunu: “O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.” (Rûm 30) ayetinden çıkarabiliriz.

Yaratılıştan gelen Tanrı'ya inanma arzusu doğal olarak dinin insan hayatında önemli bir yer edindiğini göstermektedir. Dinin insan hayatındaki bu önemini ortaya koyması açısından Jung'un kolektif bilinçdışı görüşü önemlidir. Özellikle de Freud'un korku temelli din anlayışının dar sınırlarından çıkıp dini insan hayatında daha geniş bir alanda işlemeden dolayı Jung'un bu çalışmaları din açısından önemli bir gelişmedir. Çünkü Freud, insanın temelde Tanrı'ya inanma ihtiyacının doğa karşısında güçsüz oluşundan kaynaklandığını savunmaktadır. İnsan, doğanın gücü karşısında korku güdüsünün de bir sonucu olarak savunma ihtiyacı sonucunda güçlü ve koruyucu bir Tanrı'ya sığınmıştır. İnsan için bu Tanrı, baba figürünü temsil etmektedir. (Freud, 2014, ss. 25-28) Bu durum bize gösteriyor ki Freud, Tanrı ve din ile ilgili görüşlerini birey merkezli oluştururken Jung, daha kapsayıcı bir bakış açısıyla kolektif bilinçdışında yer alan Tanrı figürünün temelinde çocukluk arzuları veya bireysel ihtiyaçları değil, bilincin ötesinde yer alan tüm insanlığa ait birikimi koyar. (Jung, 2010, ss. 72-73)

Tanrı, Jung psikolojisinde sadece bir mit olarak nitelendirilmez, insanın içinde (psişede) tanrısalığın ortaya çıktığı düşünülür. Sadece Tanrı tezahürü değil, mitler, ritüeller, şeytan, melek gibi dogmalar da psişe içerisinde yer alır. Kısacası Tanrı arketipi psişede yer alan bir sembolizasyondur. (Ayten, 2017, s. 43) Jung için semboller oldukça önemlidir. İnsanın bilinçdışı düzeyinde bulunan pek çok şey, yani kalıntılar, bazı semboller aracılığıyla ifade edilir.

Yukarıda anlattıklarımızdan hareketle diyebiliriz ki Jung, kolektif bilinçdışı merkezli ve özellikle de sembolik Tanrı ve din anlayışı ortaya koymuştur. Her ne kadar Freud'un aksine dine insan hayatında farklı bir konum kazandırsa da Tanrı ve din anlayışı birçok noktada eleştirilecek düzeydedir.

Buber, çağının önde gelen psikoloğu olarak nitelendirdiği Jung'un Heidegger ve Sartre'in aksine dini tarihsel ve biyografik formlarıyla kapsamlı bir düşüncenin konusu hâline getirdiğini dile getirmektedir. Ona göre Jung, aşkın olan hakkında ilkesel olarak herhangi bir açıklamadan kaçınılması gerektiği, vahiy konusunun her şeyden önce psikolojik bir süreç olduğu gibi açıklamalar yaparak bilimsel psikoloji ile din arasındaki sınırın çizilmesi gerektiğini düşünse de sınırları çoğu kez aşmıştır. (Buber, 2013, ss. 97-98)

Buber'e göre din konusunda bilince dayanmayan, kolektif bilinçdışıında yer alan ruhsal olaylarla canlı bir ilişki gibi yorumlar yapmak, psikoloji-din sınırlarının aşıldığını göstermektedir. Dinin psişik olaylarla bir ilişki olduğu anlayışı, insanın kendi ruhuyla ilişkisinden başka bir anlama gelmez. Böyle bir görüşten çıkarılacak şey ise din, insan ruhuna nasıl girerse girsin ruhtan bağımsız ve ruhtan aşkın olan yüce bir varlıkla ilişki içerisinde değildir. (Buber, 2013, ss. 98-99) Böyle bir yaklaşım Buber'in ortaya koyduğu Ben'in Sen ile ilişkisine ters düşmektedir. İlk bölümde de bahsettiğimiz üzere Buber, "sen" yani "thou" ifadesiyle Tanrı'yı kastetmektedir. Ben ise insanı anlatan bir ifadedir. Ben-Sen (I-Thou) Tanrı-insan ilişkisini temsil eden bir birlikteliğin resmidir. (Buber, 2020, ss. 30-31)

Din, en başta Tanrı meselesi değil özellikle insanın Tanrı ile ilişkisi meselesidir. Freud ve Jung'un psikolojilerinde ruh için kullandığı ich (ben-bilinç), es (o-bilinçaltı), über-ich (üstben-ideal ben) gibi sınıflandırmaların aksine Buber, "I-Thou" (ben-sen) ifadesiyle Tanrı-insan ilişkisinin önemini vurgulamaktadır. Fakat Jung, dine Ben-Sen ilişkisi açısından bakmamaktadır. O, genellikle Tanrı'yı özerk psişik muhteva olarak görmektedir. (Jung, 2001, s. 195)

Böyle bir Tanrı anlayışında Tanrı, insanın kendisine psişik bir muhtevanın takabülü olan bir varlıktır. Burada Tanrı gerçekliğinden değil, muhtevanın kendisinden bahsedilir. Özerk psişik muhteva yerine insanda psişik bir muhteva meydana getiren her şey insan hayatına girmeyen ve dolayısıyla gerçek olmayan şeydir. (Buber, 2013, s. 99) Jung'a göre şayet böyle olsaydı, Tanrı hakikaten gerçek olmayacaktı ve yukarıda da bahsettiğimiz gibi insan hayatına girmeyip etki göstermeyecekti. (Jung, 2001, ss. 194-196)

Buber'e göre Jung, insanla Tanrı arasındaki zorunlu ilişkiyi kabul eder ve psikolojide bilinçdışıında bunu inceler. Fakat bu tez sadece psikoloji sınırlarında kalabilecek bir şey değildir. Çünkü Jung'un Tanrı'nın insanî öznenen bağımsız olarak ve insanî şartların dışında mutlak bir şekilde var olmadığı tezi, Tanrı'nın bizatihi var olduğunu söyleyen ortodoks anlayışa karşıdır. (Buber, 2013, s. 100) Kısaca bu anlayış Tanrı'nın insanî özneye ilişkili olduğu kadar var olduğunu, aksi halde bağımsız olarak var olmadığını savunur. Jung'un Tanrı'nın psişik olarak tecrübe edilebilir olduğu fakat metafiziksel olarak reddedilmesi gerektiğini düşünmesi sadece psikolojik değil metafiziksel bir iddiadır. Buber'e göre bu yaklaşımıyla Jung, çok önemseydiği bilimsel psikolojinin sınırlarını ihlal etmiştir. Tanrı'nın insandan bağımsız olarak var olmadığı, sadece psişik olarak tecrübe edilebilir olanla yetinmek gerektiği ve metafiziksel alanın reddi gibi yaklaşımlar, Tanrı'nın göreliliğine dair psikolojiden ziyade metafiziksel iddialardır. (Buber, 2013, s. 100) Bu tarz iddialarla Jung, psikolojinin bilimselliğine çok da sadık kalamamıştır. Bu durum da bize gösteriyor ki Tanrı, sadece insan üzerinde yapılan bilimsel çalışmalarla ortaya konulabilecek bir konu değildir.

Kolektif bilinçdışı konusunda ise Buber, arketip kaynaklı Tanrı ve din anlayışının yetersiz olduğunu ve psikolojinin sınırlarını aştığını düşünmektedir. Ona göre Jung, her ne kadar bu iki kavramla Tanrı'yı açıklamaya çalışsa da kolektif bilinçdışının ötesinde metafiziksel açıklamalar olmadığı için Tanrı kavramı üzerinde böylesine kesin bir çıkarımda bulunması eksik ve hatalıdır. Jung'un psikoloji sınırları içerisinde zaman zaman kalamamış olması ve metafiziksel alana kayması da bu durumu açıklamaktadır. (Buber, 2013, ss. 98-100)

Buber'e göre Tanrı inancını özerk psişik bir muhteva olarak görmek, Tanrı'yı kendisine psişik bir muhtevanın tekabül ettiği bir varlık olarak değil, bu muhtevanın kendisi olarak insanı görmek anlamına gelir. Bu yaklaşım Tanrı'yı insan ürünü haline getirebilir. Bu yaklaşımın aksine Tanrı, özerk psişik bir muhteva olmayıp, insanda psişik bir muhteva meydana getiren bir varlık olarak değerlendirilmelidir. (Buber, 2013, ss. 99-100) Yukarıda anlattıklarımızdan hareketle diyebiliriz ki Buber, kolektif bilinçdışı kavramı üzerinden Jung'un Tanrı'yı bizatihi var olan vasfından çıkarıp insan merkezli psikolojinin dar alanıyla açıklamaya çalışmasını eleştirmektedir. Kısacası Buber için kolektif bilinçdışı Tanrı'yı anlama noktasında eksik ve kusurludur. Elbette insan psikolojisi Tanrıyı anlamada

bizlere güzel referanslar verebilir fakat Tanrıyı sadece insan psişesine indirgemek oldukça eksik ve hatalıdır.

Dinî Tecrübe ve Gnostik Yaklaşım

Jung psikolojisinde din ve Tanrı konuları tecrübe ile bilinebilir, Tanrı inancı bilinçdışında ruhsal bir olay olarak karşımıza çıkar ve Tanrı imgesel olarak ifade edilir. (Jung, 2010, ss. 55-57)

Jung, mistiklerin aksine insanın hayat koşturmacasından sıyrılması yerine bilincin sıyrılmasıyla gerçekleşebilen “bireyleşme” sürecinin üzerinde durur. Jung’a göre bilinç veya bilinçdışından herhangi biri diğeri tarafından baskı altına alınırsa bir bütünlük meydana getiremez. Her ikisi de hayatın farklı yönlerini temsil etmektedir. Bilinç mantığını savunurken, bilinçdışı karmaşık yaşantısını sürdürmektedir. Bu ikisi arasındaki çelişki, bir nevi örs ve çekicinin arasında kalan insanın birey haline gelmesini sağlar. Bireyleşme sürecine giren kişi, kolektif bilinçdışının arketipleriyle karşılaşacak ve bunların cazibelerine kapılma tehlikelerine göğüs gerecektir. Başlıca tehlike ise arketiplerin büyüleyici etkilerine kapılıp onlara boyun eğmektir. Önemli olan ise arketiplerle dolu olan bu kaynaktan çıkarılan sembollerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. (Fordham, 1983, ss. 106-111) Bu yaklaşımda çelişkiler ve bu çelişkiler arasındaki insan önemsenmektedir. Fakat genel mistik görüşte ise bunun tam aksine çelişkilerin ve dünyevî meşgalelerin üstündeki Tanrı’ya odaklanma vardır.

Jung’u tüm mistiklerden farklı kılan diğer konu ise, mistikler tecrübeyi gerçekliği kavramak için ruhta ortaya çıkan her şeyden münezze Tanrı ile ruhun bir olması şeklinde ele almışlardır. Fakat Jung, her şeyden münezze olan Tanrı ile ruhun bir olması esasını yerine mistik bir kavram olan Ben (self)’i koymaktadır. Buber’e göre bu kavram her ne kadar başta mistik olsa da Jung, bu kavramın mistik yönünü bozmuş ve onu gnostik bir kavrama dönüştürmüştür. (Buber, 2014, s. 58) Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Buber’in Jung’u en fazla eleştirdiği konulardan birisi olan gnostisizm kavramını aşağıda açıkladıktan sonra her iki düşünürün fikirlerine değineceğiz.

Gnostisizm veya gnostik kavramına adını veren “gnosis” Yunanca’da “bilgi” anlamına gelen bir kelimedir. Bu bilgi kutsal bir mahiyete sahiptir ve Tanrı’dan geldiği kabul edilmektedir. Dolayısıyla duyu ve algılarla dünyada tecrübe edilemez bir bilgidir. (Gündüz, 2004, s. 105)

Gnostikler, kendilerinin diğer insanlardan farklı olarak gnosis, yani gizli bilgiye sahip olduklarını ve bu bilgi sayesinde kişinin kurtuluşa ereceğini düşünmektedirler. (Gündüz, 2004, s. 105) Bu açıdan bakıldığında gnostik olmak, diğer insanlardan bilgi noktasında ayrılmak anlamına gelmektedir. Bu özelliğinden dolayıdır ki gnosis kavramı için 1996 yılında yapılan Messina kongresinde alınan kararlar “sadece özel bir elit gruba özgü olan ilâhî sırların bilgisi” (Floramio, 2005, ss 268-269) şeklinde bir tanımlama yapılmıştır.

Gnostiklere göre bu gizli ilâhî bilgi, maddî olamayan ilâhî âlemden geldiğinden dolayı bâtinî bir mahiyettir. Bu anlayışla onlar, dinin zâhirî boyutunu bile bâtinî yorumuna tabi tutmuşlardır. (Floramio, 2005, s. 270)

Gnostik kavramı, Arapçada ise irfaniyye kavramına karşılık gelmektedir. İrfaniyye, duyu ve akıla dayanmayan Tanrı, din ve evren konusunda her olay hakkında ilham ve sezgi yoluyla ortaya konulan mistik ve felsefî bir düşüncedir. (Alper, 2000, ss. 444-445)

İslâm düşüncesinde yer alan irfan anlayışı gnosisle benzerlik gösterse de tasavvuf geleneği açısından bakıldığında irfan, akli bilgiden üstün olan, keşif, ilham ve sezgi yoluyla elde edilen bir bilgi türü olarak tanımlanmaktadır. İrfanda bilgiye ulaşmada akıl ve duyu ile birlikte özellikle de sezgi ve müşahedeye vurgu yapılmaktadır. (Attar, 1991, ss. 185-187)

Jung, mistik tecrübelerle elde edilen simgelerin, yani gnostik bilgilerin Tanrı hakkında insana bilgiler verdiğini düşünmektedir. Yaptığı araştırmalar sonucunda Hristiyanlık’ta simgecilğin teslis olduğunu, fakat çoğu kez Tanrı figürünün “dört”

kavramını niteler simgelerle ortaya çıktığı sonucuna varmıştır. Jung'a göre Hristiyanlıktaki dogmanın tersine üç değil dört cephe vardır. Dördüncü ise şeytani temsil etmektedir. (Jung, 1997, ss. 280-283)

Jung, şeytani ise şu ifadelerle tarif etmektedir: “Her ne kadar Kitab-ı Mukaddes'te ben kendim ve babam biriz. Beni gören babamı görür, dense de İsa'nın dogmatik insanlığını, insan kendini, İsa'yla ve homoousia (Tanrı Baba ile Tanrı Oğul benzer ama aynı öz değil) ile bir tutacak kadar bir küfür ve çılgınlıktır. Böylece bir dörtlü yaklaşım diabolica fraus (şeytan)'ı ortaya çıkarır.” (Jung, 1997, ss. 282-283)

Jung'a göre kesin gözüyle bakılan şeylerin şüpheli olduğu ve artık insanların numinous hareketlerinin arkasında psişenin yaşantısının olduğunu benimsediği modern bir çağda yaşanılmaktadır. Böyle bir çağda artık Tanrı'yı yıldız kümeleri sisteminden ötede bir yerde aramayı hayal edemeyiz. İnsan ruhu, gizemlerle dolu zengin bir yerdir. Artık insanlar için dinsel yaşantının ne ifade ettiğini bilmek istersek, onun zihnindeki zengin içeriklerle buna ulaşabiliriz. Dinsel yaşantı içindekiler her ne olursa olsun önem verilmeye değerdir. Araştırmalar sonucu ortaya çıkarılan ortak simgeler ise Tanrı'yı ve dini anlama noktasında çok önemli referanslardır. (Jung, 1997, ss. 283-284)

Jung, yukarıda bahsettiğimiz simgelere ulaşmada çok önemli olan gnostisizme, ayakta kalabilmek için bir süre Hristiyan dogma anlayışının savaş açtığını belirtmektedir. Bu mücadele sonucunda bir dönem gnostisizm tamamıyla silinmiş ve kalıntıları yok edilmiştir. (Jung, 1997, s. 303)

Hristiyanlıkta gnostisizmin kaynağı olarak görülen Simon Magus, bir büyücü olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca erken dönem kilise babaları onu, zındıklığın başı olarak görmüşlerdir. Sebebi ise onun kendini Tanrı olarak nitelendirmesi ve Tanrı'dan sudür yoluyla meydana geldiğini söylemesi olmuştur. (Gündüz, 2000, ss. 56-57)

Jung'a göre sapkın mezhep olarak nitelendirilen gnostik, ortadan kaldırılrsa da simyacılık adı altında Orta çağ boyunca devam etmiştir. (Jung, 1997, s. 303) Jung, her ne kadar Hristiyanlık için bir dönem tehlike oluştursa da gnostisizme ve hatta simyacılığa önem vermiştir. Ona göre bütün bu gnostik ayrıntılar psikolojik gözlemlerini tarihsel dekoruna yerleştirmek için birer fırsattır. Araştırmalar sonucunda semboller gösteriyor ki bilinçdışı zihinler son iki bin yıldır aynı düşünceyle hareket etmiştir. Böyle bir süreklilik ise, sadece biyolojik soya çekim ile aktarılan bir bilinçdışının olduğunu kabul edersek olabilir. Burada anlatılmak istenen şey, insanın aynı veya benzer fikirleri doğurabilme imkânını almış olmasıdır. Bu duruma Jung, Tanrı'yı simgelediğini düşündüğü mandala örneğini vermektedir. (Jung, 1997, ss. 305-306) Kısacası diyebiliriz ki Jung, önemle üzerinde durduğu bu arketiplerin veya kolektif bilinçdışının ancak gnostisizm ve gnostik simgelerle ortaya çıkarılabileceğini düşünmektedir.

Buber ise Jung'un dinî tecrübe konusunda yaptığı araştırmaları önemseydiğini belirtmektedir. Ona göre Jung, dinsel olanı ve ruhu tecrübe eden, böylelikle de aslında kendisini tecrübe eden bir yaklaşımla tüm ruhbilimcilerin önüne geçmiştir. Fakat mistik tecrübe konusunda tüm zamanların bütün mistiklerin benzer şekilde ortaya koydukları önemli bir hususta Jung'un ayrıldığı görülmektedir. Mistikler için dinî tecrübeye sahip olan ruh, tüm dünyevî meşgalelerden, insana özgü olan var oluşun çelişkilerinden sıyrılan ve böylelikle çelişkilerin üzerinde olan Tanrı'yı kavrayabilen, Tanrı'nın üzerinde iş görmesine izin verebilen gibi özelliklere sahip olmalıdır. (Buber, 2013, s. 100)

Yukarıda anlattıklarımız gösteriyor ki Jung, Tanrı konusunda metafiziksel iddialar ortaya koymuştur. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Buber, Jung'u bilimsel psikoloji sınırlarını aşarak metafiziksel iddialar ortaya koymasından dolayı eleştirmektedir. Bu bilgilerden hareketle bu iddianın tutarlı olduğunu görmekteyiz.

Fakat Jung, zaten metafizik spekülasyonlara sürüklendiğini ve bu durumun ise insanoğlunun zihninin bir ürünü olduğunu söylemektedir. Çünkü insan, bilinçaltında yaptığı araştırmalarda her zaman Tanrı gibi metafiziksel bir şeyle karşılaşmıştır. Bu gibi olguları bir kenara bıraktığını düşünen bir psikoloji, sadece suni olarak Tanrı konusunu dışarıda

birakabilir. Böyle bir şey ise deneysel açıdan kabul edilemeyecek felsefi bir önyargıdır. (Jung, 1997, s. 306)

Jung, asıl amacının metafiziksel bir gerçeklik ortaya koymak değil de böyle işleyen zihnin konusu metafizik dahi olsa dikkate alınması gerektiğidir. Çünkü “mandala” gibi metafiziksel Tanrı sembelleri ve diğer pek çok metafiziksel olgu, psikolojide hastalara iyi geldiğinden dolayı görmezden gelinemez. (Jung, 1997, s. 306)

Tüm bu anlattıklarımız Jung’un Tanrı’nın varlığını bir çeşit tanıtmaya gibi gözükebilir. Fakat Jung, bunun sadece Tanrı’nın arketip simgesinin varlığını tanıtmak olduğunu söylemektedir. Bu arketip o kadar önemli ki insanın kolektif bilinçdışında yoğun bir şekilde ortaya çıkar. (Jung, 1997, s. 282)

Sonuç

Çalışmamızda gördük ki Jung, psikoloji biliminde Tanrı’ya geniş bir alan oluşturup insan psikolojisi açısından O’na oldukça değer vermiştir. Çalışmalarında kolektif bilinçdışı gibi yeni bir psikolojik alanla dinin tarihselliğine ve insan hayatındaki yerine önemli vurgular yapmıştır. Fakat bunu yaparken her ne kadar psikoloji bilimi sınırları içerisinde kalınması gerektiğini tavsiye etse de Tanrı hakkında metafiziksel iddialarda bulunduğunu görmekteyiz.

Burada diğer önemli problemlerden biri, Tanrısal eylemin kişinin kendi içsel beninden ortaya çıktığını benimseyen Jung’un ortaya koyduğu kolektif bilinçdışı olmasaydı Tanrı olmayacak mıydı? sorusudur. Böyle bir yaklaşım Tanrı’nın kendi başına zaten var olduğunu söyleyen ortodoks anlayışa ters olduğu ortadadır. Tanrı’nın psişik bir fenomen olarak değerlendirilmesi ve sadece insan psikolojisinin kolektif bilinçdışının bir ürünü olarak görmesi, Tanrı’yı insan ürünü bir imge haline getirecektir. Böyle bir yaklaşıma eleştiride bulunup Tanrı’nın insanî ifadeler ve psişik fenomenlerden bağımsız var olduğunu ortaya koyması açısından Buber’in görüşlerini yerinde buluyoruz.

Her ne kadar Jung, Tanrı kavramını sadece psikoloji sınırları içerisinde bilinçdışı-ruh ilişkisi açısından incelese de psişe üstü olduğu da iddia edilen bir gerçeklik hakkında sadece psişik ifadelerle açıklama yapmak ve özellikle de Tanrı’nın insandan bağımsız var olmayacağını kesin bir dille ortaya koymak, Jung psikolojisinin herkes için çok önemli olan bu metafizik konuya dair bir yargıda bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Jung, Tanrı’yı insan zihninde hapsedmeye çalışsa da fikirleriyle kendisinin bile bu sınırlar içerisinde kalamayacağını göstermiştir. Kısacası diyebiliriz ki Tanrı, kolektif bilinçdışının dışında da var olan ve varlığı kolektif bilinçdışına dayanmayan, aksine kolektif bilinçdışının varlığı Tanrı’ya dayanan her şeyin üstünde bir varlıktır.

Tanrı’nın bilinçdışında insan ruhu ile tecrübe edilip sembolleştirilmesi Jung psikolojisi açısından açıklanabilir. Fakat konuya imanî bir mesele olarak bakan Buber için böyle bir şeyin iman düşmanlığı olduğu açıkça ortadadır. Çünkü daha önce de bahsettiğimiz üzere Buber için insan merkezli değil de iman merkezli bir Tanrı figürü ön plana çıkmaktadır. Jung’un ortaya koyduğu gnostisizm merkezli bilgi anlayışında Tanrı’yı sembolleştiren ve insan ürünü haline getiren bir yaklaşım söz konusudur. Araştırmalarımızda böyle bir yaklaşımın iman merkezli mistik tecrübeyle ters olduğu ve bu konuda düşünürümüz Buber’in de birçok eleştiride bulunduğu sonucuna ulaştık. Sonuç olarak diyebiliriz ki Buber’in Tanrı anlayışı çoğu noktada Jung’la örtüşmemektedir. Buber Tanrı merkezli Tanrı-insan ilişkisini benimserken, Jung insan merkezli insan-Tanrı ilişkisini benimsemektedir.

KAYNAKÇA

- Alper, Ö. (2000). *“İrfaniyye”, İslâm ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 22.
- Attar, N. (1991). *Tezkiretü'l-evliya* (Süleyman Uludağ, Çev.). Erdem Yayınları.
- Ayten, A. (2017). *Psikoloji ve Din*. İz Yayıncılık.
- Buber, M. (2013). *Tanrı Tutulması* (Abdüllatif Tüzer, Çev.). Lotus Yayınevi.
- Buber, M. (2014). *Between Man and Man*. Martino Fine Books.
- Buber, M. (2020). *Ben ve Sen* (İnci Palsay, Çev.). Kopernik Kitap.
- Floramio, G. (2005). *Gnostisizmin Tarihi* (Selma Aygül ve Bilal Baş, Çev.). Litera Yayınları.
- Fordham, F. (1983). *Jung Psikolojisinin Ana Hatları* (Aslan Yalçınar, Çev.). Say Kitap Pazarlama.
- Freud, S. (2014). *Bir Yanılsamanın Geleceği* (Mehmet Ökten, Çev.). Tutku Yayınevi.
- Geçtan, E. (2014). *Psikanaliz ve Sonrası*. Metis Yayınları.
- Gündüz, Ş. (2000). “Pavlus teolojisinde gnostik unsurlar”. *Dini Araştırmalar Dergisi*. 6(2), 56-60.
- Gündüz, Ş. (2004). *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*. Ankara Okulu Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (2016). *Felsefe sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Jung, G. (1997). *Analitik psikoloji* (Ender Gürol, Çev.). Payel Yayınevi.
- Jung, G. (2001). *Anılar, düşler, düşünceler* (İris Kantemir, Çev.). Can Yayınları.
- Jung, G. (2010). *Psikoloji ve din* (Raziye Karabey, Çev.). Okyanus Yayıncılık.
- J. Soccio, D. (2010). *Felsefeye Giriş-Hikmetin Yapıtaşları* (Kevser Karataş, Çev.) Kaknüs Yayınları.
- Kalın, F. (2014). *Rudolf Otto'da Din, Kutsallık ve Mistik Tecrübe*. Ötüken Neşriyat.
- Otto, R. (1950). *The Idea of the Holy* (John W. Harvey, Trans.). Oxford University Press.
- Pazarlı, O. (1982). *Din Psikolojisi*. Remzi Kitabevi.
- Storr, A. (2006). *Jung'dan Seçme Yazılar* (Levent Özşar, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Taylan, N. (2013). *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*. M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Tolstoy, (1995). *Din Nedir?* (Murat Çiftkaya, Çev.). Furkan Yayınevi.
- Ukray, M. (2016). *Jung Psikolojisi*. Yason Yayınları.